

Gardizi a Számánidákról: kutatási összefoglaló

Jelige: Gandzsname

Gyakran használt művek rövidítésjegyzéke

Barthold: <i>Turkestan</i>	Barthold, Wilhelm: <i>Turkestan down to the Mongol Invasion</i> . Oxford, 1928.
Bosworth 2011	Bosworth, C. Edmund: <i>The Ornament of Histories. A History of the Eastern Islamic Lands AD 650–1041</i> . London, 2011.
CHI vol. IV	Frye, Richard Nelson (szerk.): <i>Cambridge History of Iran</i> vol. IV., Cambridge, 1975.
EncIr	Ehsan Yarshater (szerk.): <i>Encyclopaedia Iranica</i> http://www.iranicaonline.org
Ḥabibi 1968	Ḥabibi, ‘Abd al-Ḥayy: <i>Zayn al-akhbâr</i> . Teherán, 1968.
<i>Iráni föld – perzsa kultúra</i>	Jeremiás, Éva (szerk.): <i>Iráni föld – perzsa kultúra</i> . Piliscsaba, 2007.
Malek 2005	Malek, Raḥim Reżâzâde: <i>Zayn al-akhbâr</i> . Tehrân, 1384/2005.
MHK	Pauler, Gyula – Szilágyi, Sándor (szerk.): <i>A magyar honfoglalás kútfői</i> . Budapest, 1900.
Nazim 1928	Nazim, Muhammad: <i>Kitab Zainu ‘l-Akhbar</i> . Berlin-Steglitz, 1928.

Tartalom

1. Bevezetés	4
A dolgozat felépítése	5
Az átírásról.....	6
2. A forrás ismertetése	7
A forrás jelentősége, helye a korabeli historiográfiában.....	7
A forrás stílusa, nyelvezete.....	9
Kéziratok.....	10
A <i>Zayn al-akhbâr</i> kiadásai.....	11
A fordításokról.....	13
3. A <i>Zayn al-Akhabâr</i> mint történeti forrás	15
Történeti és kutatási ismertető	15
Származás és hatalomra jutás	18
A Számánidák virágkora és hanyatlásuk kezdete.....	21
Új dinasztiák megjelenése, a Számánidák bukása.....	24
4. A dolgozat összegzése	28
5. Felhasznált források és szakirodalom.....	30
Források	30
Szakirodalom	30
6. Melléklet	31

1. Bevezetés

Az ismeretlen életű perzsa történetíró, Gardizi világtörténelme, a *Zayn al-Akhhbâr* több szempontból is kiemelkedő jelentőségű forrás.

Eltekintve a régi perzsa uralkodók rövid bemutatásától, a *Zayn al-Akhhbâr* az arab hódítástól a szerző saját koráig, a 11. századig tartó korszak leírása. Gardizi munkája az első perzsa nyelvű világtörténet, a korai iszlám kori perzsa historiográfia kezdete. A forrás legértékesebb, a khorászáni emírek történetét leíró része egyedülállóan részletes, dinasztikus narratíva Khorászán és Transzoxánia, jórészt a mai Kelet-Irán, Afganisztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán területének történetéről. A szöveg – valószínűleg csonka – befejezése után Gardizi tizenkét fejezetben bemutatja a különböző nem muszlim népek szokásait, Indiában, valamint a pusztai török és szláv népek között.

Felépítésében, szemléletében is kitűnik a korabeli, jórészt arab nyelvű források közül: határozottan perzsa szemszögből mutatja be korát, száraz és szenvtelen nyelvezete az újperzsa próza egyik megteremtője, a későbbi történetírás mintája.

A könyvhöz appendixként csatolt népleíró fejezetei teszik Gardizit a magyar orientalisztika számára is különösen érdekessé: a török népek leírásában található, a magyarság őseit bemutató részek mint a honfoglalás fontos keleti kútfője váltak ismertté.

Filológiai megközelítésű, történeti tárgyú dolgozatom azonban nem a forrás népek szokásait bemutató fejezeteinek részletes tárgyalása. Célom a forrás és a modern kutatás, és a mű egy kiragadott, perzsa történelemre vonatkozó részének történeti forrásként való értelmezése, elemzése. Bemutatom, és értékelem a fellelhető kiadásokat, fordításokat, a szöveg helyét a kutatásban, illetve egy külön részben a szövegen keresztül vizsgálom meg a forrás érthetőségét, felhasználhatóságát, és a Számánida uralkodóházra vonatkozó közléseit. Munkám során felhasználom a jelentősebb modern történeti munkákat, illetve helyenként más korabeli szövegek fordításait is. Fontosabb szempontjaim közé tartozik annak megfigyelése, mennyiben használják fel Gardizi művét a legfontosabb kézikönyvek, történelmi összefoglalók. Munkámban igyekszem demonstrálni, hogy a forrás mennyiben segít minket a korai újperzsa történelem egyik legfontosabb dinasztijának megismerésében, illetve milyen lehetséges megközelítési módjai vannak egy hasonló régi szövegnek.

A dolgozat felépítése

A dolgozatban először a forrást mutatom be általánosan, keletkezését, korát, és szerzőjét. Itt illeszttem be röviden korának historiográfiájába, érvelve jelentősége mellett, továbbá ebben a részben ejtek szót a szöveg helyéről a magyar orientalisztikában. Szintén itt térek ki a forrás egyéb vonatkozásaira, így annak nyelvezetére, stílusára, felfogására, jellegzetességeire.

Ezután, munkám egyik legfontosabb részeként egy összefoglalás következik a szöveg mai fellelhetőségéről, a kutatók rendelkezésére álló kiadványokról. Egyenként megvizsgálom a szöveg kiadásait, vázolva ezek felépítését, szemléletét, a kritikai apparátusát, filológiai hibáit, illetve tudományos fogadtatásukat, véleményt alkotva az egyes kiadások használhatóságáról. Külön alfejezetet szánok a fordításoknak, főként Clifford Edmund Bosworth angol fordításának.

A munka fő fejezetében, egy rövid történeti összefoglaló után, a forrás egy kiragadott szövegrészletén, a Számánida uralkodóházat bemutató részén keresztül ismertetem a szöveget, saját kutatási szempontjaim alapján.

Először felállítom a szövegrészlet fő vonulatát, a narratíva felépítését és megírásának módját. Ezután a *Zayn al-Akhhbâr* történeti forrásként való felhasználhatóságát, illetve felhasználtságát vizsgálom néhány fontosabb eseménysor leírásán keresztül, a modern történeti szakirodalom legfontosabb munkáival párhuzamba állítva. Vázolom a forrás szemléletét, viszonyulását egyes eseményekhez, úgy mint lázadások, uralkodóváltások, és a kalifátussal való kapcsolat. A kiemelés oka, hogy a Számánidák leírása a mű egyik legrészletesebb fejezete, valamint az, hogy ezt az időszakot azonosítja a történettudomány az arab hódítás utáni újperzsa nyelv és kultúra megjelenésével (többek közt a Számánidáknak kezdte el írni Firdauszi a *Királyok könyvét*), illetve az a tény, hogy a Számánida-ház korszak utolsó, illetve az arab hódítás utáni első nem török eredetű iráni dinasztiaja.

Munkám jelentőségét abban látom, hogy egyelőre nem készült részletes összegzés, sem magyar, sem idegen nyelven Gardizi művéről. Kiemelten fontos rámutatni, hogy a magyar történettudomány más perzsa szövegekhez képest milyen sokat tud Gardiziról, és mégis mennyire keveset: a magyar orientalisztika ez idáig kizárólag a szöveg magyar őstörténeti oldalát vizsgálta behatóan, a forrás egészét, annak helyét a kéziratok hagyományban, illetve a legértékesebb, Khorászán történetét lejegyző részek történeti forrásként való felhasználhatóságát demonstráló munka nem ismert, ezek filológiai igényű feltárása várta magára.

Az egész írás során fontosnak tartom, hogy érveimet, ahol lehet, ott az eredeti, perzsa nyelvű szövegből vett példákkal támasszam alá.¹ A dolgozat mellékletében található egy-egy oldal a két kézirat fakszimile változataiból azok szerkesztési, ortográfiai jellegzetességeit érzékeltetendő.

Az átírásról

A munkám során előforduló tulajdonnevek, illetve az idézett szövegek átírását végig modern tudományos átírásban adom meg. A perzsa abc általam használt átírása tehát a következő: â ا, b ب, p پ, t ت, s ث, j ج, č چ, h ح, kh خ, d د, z ذ, r ر, z ز, ž ژ, s س, š ش, ş ص, ž ض, ط, ظ, ع, ġ غ, f ف, q ق, k ک, g گ, l ل, m م, n ن, v / u و, h ه, y / i ی. Az arab írásban jelöletlen magánhangzókat a mai perzsa kiejtés szerint a, o, illetve e betűkkel írom át, megkülönböztetve a saját ħarf-al jelölt magánhangzóktól (pl. Malek, Ĥabibi). A magyarosított formában élő, gyakran használt neveket, pl. Számánidák, Khorászán meghagyom magyar írásmódjukban.

¹ A szövegben előforduló idézeteket dőlt betűvel, a bemutatott átírásban közlöm. Többnyire Ĥabibi, vagy Reżâzâde Malek kiadását veszem alapul az átíráshoz. A részletek fordítása saját munkám.

2. A forrás ismertetése

Abu Sa‘id ‘Abd-al-Ḥayy b. Żahhāk b. Maḥmud Gardizi életéről szinte semmit nem tudunk. Apja neve, Żahhāk vagy arab, vagy egy perzsa név (Zohāk) arabosított formája.² Utóneve Gardiz városához (ma Kelet-Afganisztán) köti, egyetlen fennmaradt művét, a *Zayn al-akhbārt* (Híradások ékessége) ‘Abd-al-Rašid b. Maḥmud (440–43/1049–52) szultánnak ajánlja fel – ebből következtethetünk írnoki pozíciójára a Ghaznavida udvarban.³ Feltehetően jelen volt ura több hadjáratán, így a mű végén található események részben első kézből származnak. Művének címe utalás ‘Abd-al-Rašid tiszteletbeli nevére (*Zayn al-Milla*, ’a vallásosok ékessége’).⁴

A „*Híradások ékessége*” egy változóan részletes fejezetekből felépített, velős és tömör stílusú mű, az első perzsa nyelvű általános történeti munka. A történeti fejezet előtti valószínűsíthető bevezetés elveszett, a fennmaradt szöveg így az iszlám előtti uralkodók történetével kezdődik (teljesen átemelve más művekből), a Szászánidák uralmának végéig, Innentől három fejezet (*bāb*) a Prófétákról illetve a kalifákról saját koráig, illetve a történet legértékesebb része, a khorászáni emírek leírása, egészen a szeldzsuk hódításig. Részletessége nagyban megnő a Számánidák, különösen azok meggyengülése, hatalmuk fokozatos megszűnése körül. A fennmaradt történeti rész a korai Ghaznavidák leírásával ér véget. Az egész szöveg fő vonulata a hatalom áttolódása és átruházódása Kelet-Iránban,⁵ nagy áttekintést mutatva a terület dinasztáiáról. Gardizi munkájának történeti fejezetei mellett egy tizenkét fejezetes áttekintés található korának nem muszlim lakosságáról, azoknak szokásairól, ünnepeiről.

A forrás jelentősége, helye a korabeli historiográfiában

A forrás általam tárgyalt, történeti részének jelentőségét két tényezőben látom: Gardizi műve az első világtörténet perzsa nyelven, és az első dinasztikus történeti művek között van. A másik tényező az emírek történetének színtere, Khorászán. A történelmi Nagy-Khorászán (*Khorāsān-e bozorg*), a mai Kelet-Irán, Közép-Ázsia, és Afganisztán, az újperzsa nyelv, és kultúra szülőhelye, a kor legnagyobb tudósainak (például Ibn Sinának), költőinek (Ferdowsi), vagy történetíróinak lakhelye, és az iráni kultúra egyértelmű központja a pusztító mongol

² Minorsky: *Gardīzī on India*. 625. p.

³ Bosworth, C. E.: „GARDĪZĪ, ABŪ SA‘ĪD ‘ABD-al-ḤAYY”. In. *EncIr*.

⁴ Minorsky: *Gardīzī on India*. 625. p.

⁵ Nyitrai István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 145. p.

hódításig. A Gardizi által megörökített kisdinasztiák története a régi perzsa kultúra és az iszlám első szintézise, a mai Irán, Tádzsikisztán, és több más ország nyelvének, kultúrájának születése, az újperzsa történelem, és irodalom kezdete.

Az arab expanzió utáni évszázadokban, a hidzsra szerinti 3–4. századig a történetírás nyelve kizárólag az arab volt, perzsa szerzők esetén is.⁶ A perzsa historiográfia korai iszlám létezése önmagában véve megkérdőjelezhető, hiszen Irán az arab hódítás során megszűnik önálló állam lenni,⁷ így a korabeli történetírás általános tendenciája – és sokszor a modern kutatásé is, hogy vagy nagyobb egységben láttatja az eseményeket, mint pl. a kalifátus, története, vagy egy-egy város, terület stb. leírását adja (pl. Naršakhi *Târikh-e Bukhârâ*-ja). Ezt tekintve egyedülálló Gardizi művének felépítése: az arab nyelvű történeti munkák megszokott toposzaitól⁸ is nagyban eltérő képet mutat kevert általános és dinasztikus történetírása. Bár kortársa, Bayhaqi stílusánál sokkal szárazabb, kevésbé elemző, illetve Naršakhihoz képest jóval kevesebb részletes leírást tartalmaz, a szöveg hatalmas mennyiségű értékes információt sorakoztat fel, ezáltal az egyik legértékesebb forrása Kelet-Irán korai iszlám kori történetének, főképp a Szaffáridák felemelkedéséhez, illetve a Khorászánban és Transzoxániában zajló eseményekhez.⁹ Előnye Naršakhihoz képest, hogy a közvetlenül saját kora előtti uralkodóházak történetét végig az egymással és a kalifátussal való viszonylatában mutatja be. A narratívát végigkísérő több állandó megközelítés helyezi nagyobb távlatba, illetve köti össze a lazán összefüggő történeteket.

A *Zayn al-akhbâr* nem csak nyelvében perzsa. A történelmet elsőként mutatja be perzsa szempontból, amennyiben korának történelmét dinasztikus körforgásként értelmezi. Ezáltal válik a későbbi korok fejedelemtükreinek egyik alapjává¹⁰ az ideális uralkodó (jó hadvezér, bőkezű uralkodó, a kultúra és tudomány támogatója, illetve az ortodoxia védelmezője) iráni képének korai megszilárdítójává.

Gardizi munkájának fő forrása nagyjából 950-ig szinte biztosan a Számánida-kori szerző Abu ‘Ali Ḥosayn b. Aḥmad Sallâmi Bayhaqi elveszett műve, a *Tâ‘rikh wolât Khorâsân* volt,¹¹ a későbbi részekre vonatkozóan az előbbi szintén elveszett folytatása, a *Mazid al-târikh fi akhbâr*

⁶ Bosworth C. E.: „A perzsa nyelvű történetírás”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 111. p.

⁷ Daniel, Elton L.: „Historiography iii. Early Islamic Period”. In. *EncIr*.

⁸ Ilyenek például Nagy Sándor hadjáratainak leírása, a kalifák történetére helyezett hangsúly stb. ld. Daniel, Elton L.: „Historiography iii. Early Islamic Period”. In. *EncIr*.

⁹ Bosworth, C. E.: „GARDĪZĪ, ABŪ SA‘ĪD ‘ABD-al-ḤAYY”. In. *EncIr*.

¹⁰ Daniel, Elton L.: „Historiography iii. Early Islamic Period”. In. *EncIr*.

¹¹ Bosworth 2011. 2. p.

Khorāsân Abu Ḥasan Moḥammad b. Solaymān¹² illetve saját koráról más kortárs források, és saját szemtanúsága alapján írhatott.

Bár jelen írás e kérdéssel részletesen nem kíván foglalkozni, ejtsünk néhány szót Gardizi helyéről a magyar orientalisztikában. Mint a *Jayhâni-hagyomány* néven ismert geográfiai munkák egyik későbbi lejegyzője, a magyar történettudományban is közismert kis számú muszlim szerzők közé tartozik, hiszen a magyarság őseinek egyik feltételezett korai leírása kötődik nevéhez. Magyarországi története *A magyar honfoglalás kútfoi* (szerk. Pauler Gyula és Szilágyi Sándor) című, 1900-ban publikált kiadvánnyal kezdődik, ahol gróf Kuun Géza *Keleti kútfo*k címen adta ki a magyarokra vonatkozó fejezeteket. Kuun Géza Eduard Sachau német orientalista másolatát használja, a kézirat egyetlen, későbbi, Oxfordban található példányát ismeri.¹³ Kiadása, bár mérföldkő a forrás magyarországi historiográfiájában, erősen hibás, a kor filológiai színvonalának sem megfelelő.¹⁴ Kuun Géza továbbá a forrás nemzetközi szinten is egyik első publikációját jelentette meg a *Keleti Szemle* 1901–1904 közötti számaiban, *Gurdîzi a törökökről* címmel. A forrás magyar vonatkozásainak következő fejezetét Kmoskó Mihály máig kiadatlan munkája jelentette.¹⁵

A népleíró fejezetek pontos, modern kritikai kiadása nem létezik, magyar vonatkozású tudománytörténete szintén megírásra vár. Kuun Géza filológiai pontatlanságainak átvizsgálása, összehasonlítása az utána született külföldi kiadásokkal, és a szakterület azóta született tudományos eredményeivel kiemelten fontos feladat.

A forrás stílusa, nyelvezete

Összehasonlítva két legjelentősebb kortársával Birunival és Bayhaqi-val, Gardizi nyelve egyszerű, tömör, száraz. Olvasása a problémás nevek azonosításán túl könnyű, tényszerű stílusa jól érthető. Végig szenvtelen, távolságtartó hangvétel jellemzi, ez egyfelől illik nagy távlatú történetíráshoz, másfelől viszont bizonyos történeteknél a mai olvasó számára akár mulatságos

¹² Bosworth, C.E.: „GARDĪZĪ, ABŪ SA‘ĪD ‘ABD-al-ḤAYY” In. *Enclr.*

¹³ „Keleti kútfo” In. *MHK* 149. p.

¹⁴ Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* 1. 24. p. <http://mek.oszk.hu/03900/03960/pdf/01fejezet.pdf> 2012. 12. 03.

¹⁵ A forrás további fontos feldolgozója a steppei népek világszínvonalú magyar kutatója, Czegléd Károly, aki a *Magyar Nyelvben* és az *Acta Orientalia*-ban publikált a témában. A Kmoskó-hagyaték modern feldolgozása Zimonyi István munkája. Zimonyi, István: *Muszlim források a Honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005. További fontos feldolgozója a steppei népek világszínvonalú magyar kutatója, Czegléd Károly, aki a *Magyar Nyelvben* és az *Acta Orientalia*-ban publikált a témában.

is lehet egyes hihetetlen, bizarr, vagy személyesebb történet száraz leírása. Erre példa Mohammad Hormoz, más néven Maula Sandali, egy öreg és tapasztalt katona története, aki összetűzésbe keveredik az őt visszavonulásra felszólító seregparancsnokkal („*to râ ân şavâbtar, ke be rebâti benešani ke pir šodei va az to kâri nayâyad*”¹⁶ azaz „Jobb lenne neked, ha visszavonulnál, mert öreg lettél, és semmi haszon nincs belőled”). Hormoz ettől megsértve Szisztánba vonul, ahol lázadást szít, majd egy alkalommal, mikor várát ostromolják, előjön a falakra és lekiabál, mondják meg a parancsnokának, teljesítette a parancsot, visszavonult „*Beguyid Abu al-Ḥasan ‘ârezi râ ke farmân-e to kardam va rebâti gereftam. Digar če farmâni?*”¹⁷ azaz „Mondjátok meg Abu al-Ḥasannak: teljesítettem a parancsodat, és visszavonultam (szó szerint *rebât*-ba, itt erődítmény jelentéssel), mi egyebet kíván?”. Nyelve „érett és folyékony”,¹⁸ magán hordozza az korai klasszikus perzsa nyelv sajátosságait (pl. a *mar... râ, andar, hami* archaikus formák használata), jellegzetesen perzsa szókinső (Isten többnyire *Khodâ*, és nem *Allâh*), az arab dicsőítő mellékevek és formulák használatában visszafogott, verses betoldásoktól pedig teljesen mentes.¹⁹ Szintén kisebb számú benne az anekdotikus elem, a meglévőket sem jelzi előre, mint pl. Naršakhi (*hekâyat*). Ezek egyébként nem a megszokott, didaktikus céllal különválasztott rövid történetek, hanem többnyire az egyes szereplők történetéhez szervesen illeszkedő betoldások, például *Aḥmad b. Sahl*, számánida vazallus, majd lázadó ellenség előtörténete, nemes származása (*az ašilân-e ‘ajam bud*), fogsága a Száffáridák kezében, és kalandos megszökése a fürdőből.²⁰ Ritkábban, de olyan eseményeket is megőriz, mint például egy lázadást segítő szakács, Abu Bakr al-Khabbâz (*a pék*) kivégzése, majd a csodás jelenet, minek során testét egész éjjel sütik, és reggel sértetlenül kerül elő.²¹

Kéziratok

Gardizi munkájának tárgyalása közben kiemelten fontos felhívni a figyelmet a korai újperzsa kéziratos hagyomány ingatagságára, értelmezésének nehézségére. A mongol pusztításnak köszönhetően az ez előtt készült művek kéziratai szinte kivétel nélkül elvesztek, elvértve találhatunk kortárs, vagy legalábbis időben közeli darabot. A korszak mindennemű

¹⁶ Ḥabibi 1968. 147. p.

¹⁷ Ḥabibi 1968. 147. p.

¹⁸ Bosworth, C. E.: „*GARDĪZĪ, ABŪ SA ‘ĪD ‘ABD-al-ḤAYY*”. In: *EncIr*

¹⁹ Ellentétben pl. Bayhaqi-val, akinél 473 sornyi arab és perzsa vers található. Bosworth 2011. 7. p.

²⁰ Ḥabibi 1968. 151. p.

²¹ Ḥabibi 1968. 153. p.

dokumentuma több évszázaddal későbbi alakban áll rendelkezésünkre, számtalan másoló kezében megfordulva. A későbbi, jórészt iráni és indiai másolók a 16-17. századra már eltávolodtak az évszázadokkal azelőtti perzsa szövegek stílusától és szókincsétől.²²

A *Zayn al-akhbâr*-t jelentőségéhez képest későn felfedezett, és keveset tárgyalt forrás. Két, Indiában másolt kézírata²³ maradt fenn: a megbízhatóbb és régebbi (A) a cambridge-i King's College-ban található, pontos kora bizonytalan,²⁴ mindenesetre igen késői.²⁵ A másik kézirat (B) Oxfordban van, 1781-es dátummal, kevésbé pontos változat, kalligráfiai jellegzetességein első pillantásra látszik, hogy későbbi darab. A két kézirat szinte megegyező hibáiból következően vagy az újabbat másolták a régebbiről, vagy mindkettőt egy közös forrásról. A második kézirat legfőbb értéke, hogy feltehetően még azelőtt másolták, mielőtt a régebbit megrongálta a nedvesség, így bizonyos részek olvashatóbbak.²⁶ A kéziratok az idők során erős szövegromláson mentek keresztül, a kései másolók sokszor nem tudtak már bizonyos neveket megfelelően átírni. Mind perzsa, mind nyugati kutatóknak ismeretlen volt létezése Edward Henry Palmer 1868-as katalógusának megjelenéséig.²⁷

A *Zayn al-akhbâr* kiadásai

A következő oldalak során Gardizi történetírásának különböző kiadásait veszem sorra, az általam használtakat részletesebben megvizsgálva, értékelve is.

A *Zayn al-akhbâr* egyes részleteit először Wilhelm Barthold adta ki mellékletként,²⁸ majd fő művéhez a *Turkestan v epokhu mongolskago nashestiya*-hoz is (Szentpétervár, 1900).²⁹

²² Bosworth 2011. 6. p.

²³ A két kézirat általam használt másolata Czegléd Károly hagyatékából származik. Köszönöm Hajnal István tanár úrnak, hogy a kézirathoz hozzásegített.

²⁴ Bosworth szerint valószínűleg 16–17. századi. Muhammad Nazim érvelése szerint a régebbi kézirat korát Barthold tévesen értelmezte (hidzsra szerinti) 930-nak, (azaz 1524-nek) a helyes olvasat 93, (ld. Nazim előszavát) ami – a korabeli másolók szokása alapján – 1093-at (1682) jelent. Hozzáteszi továbbá, hogy a másoló beilleszt egy rövid négy soros verset Hakim Ruknâ költőtől (megh. 1656), tehát a másolatnak az ő életéből, vagy későbből kell származnia. A kézirat első oldalán található jegyzet szerint Muhammad sah mogul uralkodó uralkodásának 27. évében szerezték be, tehát csak később, 1158-ban (1745). Qazvini elutasítja a másolók ezen szokását, és vagy Barthold 930-as, vagy akár 903-as olvasatot ismertet. (Minorsky: *Gardīzī on India*. 626. p.)

²⁵ Nazim 1928. 1–2. pp.

²⁶ Nazim 1928. 2. p.

²⁷ Bosworth 2011. 6. p. A kézirat korai katalógusairól ld. Nazim előszavát.

²⁸ Barthold, V.V.: *Otchet o poyezdkye v Srednyuyu Aziyu*. Szentpétervár, 1897.

²⁹ Bosworth 2011. 7. p. A kiadás nem jelenik meg az (általam is használt) angol fordításban (Barthold, Wilhelm: *Turkestan down to the Mongol Invasion* 1928.) Ugyanebben az időben ad ki részleteket gr. Kuun Géza is, ezekről ld. később.

A történeti fejezet nagy részének első fontos kiadása Muhammad Nazim munkája, a *Kitāb Zayn al-akhbār* az E. G. Browne Memorial Series részeként (Berlin-Steglitz, 1928.). A kiadás a khorászáni uralkodók történetét öleli fel, a Táhiridáktól a korai Ghaznavidákig, összesen huszonegy fejezetre osztva a tárgyalt részt. Bevezetőjében pontos leírást ad a kéziratok származásáról, állapotáról, és a már említett datálásukról, katalógusairól, akkor létező kiadás-töredékeiről. A kiadás elsősorban a King's College-i kéziratot követi, nagy előnye, hogy Nazim az indiai neveket elsőként értelmezi,³⁰ a kiadás azonban nem pontos filológiaiilag, a másoló hibáit kritikai megjegyzések nélkül, önkényesen javítja, illetve számos helyen nem képes értelmezni a szöveget, így heves kritika érte megjelenésekor. Kisméretű kritikai apparátusa történeti hozzáfűzéseket, illetve időnként a kéziratok eltéréseit jelöli, előbbiekhöz főként Bartold *opus magnum*-át használta fel. Két perzsa szerző Moḥammad Qazvini, és Sa'īd Nafisi is kiadta a történeti részt Teheránban (1315/1937, illetve 1333/1954), ezek fontos további fejlődést jelentettek a szöveg feldolgozásában.³¹ Részletekben közölte továbbá az indiai részeket Vladimir Minorsky (*Gardīzī on India*).

Az első valóban komoly kritikai kiadás 1968-ig váratott magára. 'Abd' ul-Ḥay Ḥabibi teheráni kiadása majdnem az egész forrást magában foglalja (az elejéről hagyja ki a mitologikus bevezetőt, illetve egy rövidebb részt a végéről), a népleíró fejezetek első teljes megjelenése.

Ḥabibi kiadását *nastal'iq* kalligráfiával adta ki, komoly kritikai apparátussal. Helyenként akár minden második szóhoz fűzött lábjegyzetei jegyzik a két kézirat eltéréseit, tudományos kommentárral látják el azt, ismertetik más kiadások olvasatait. Sokszor az olvasó segítségére megadja az egyes szereplők származását, további életét, halálának helyét. Bizonyos helyeken teljes szövegrészleteket közöl más szerzőktől a könnyebb összehasonlítás kedvéért. A történeti rész megjegyzéseinél Nafisi munkájára épít,³² munkája komoly tudósi teljesítmény, amely mindkét kézirat aprólékos vizsgálatán alapszik. A következő évtizedek kutatását meghatározó munka, az olyan fontos modern történeti sorozatok, mint a *Cambridge History of Iran* vonatkozó részeinek alapja, és Gardizi művének máig a leginkább felhasznált kiadása. Előszavában bemutatja a kézirat történetét, illetve közli Nafisi előszavát is.

Ḥabibi munkájának hibái főként a nem arab vagy perzsa földrajzi nevek és személynevek átírásánál mutatkoznak meg, ezt fejti ki részletesen Czeglédy Károly is. Bár többször is kifejti, mennyire mértékadó Ḥabibi műve, további hibákat sorol fel a régi szövegek egyik legnagyobb

³⁰ Bosworth 2011. 7. p.

³¹ Bosworth 2011. 7. p

³² Bosworth 2011. 7. p.

szakértője, ‘Ali Ravâqi.³³ Legfontosabb változtatása a szövegen, egy teljesen új, önkényes fejezetszámozás ez esetenként igen zavaróan hat.

A forrás legújabb, a szakirodalomban kevésbé ismert kiadása (Bosworth említi), Raḥim Reżâzâde Malek 2005-ös teheráni kiadása,³⁴ az egész forrás első megjelenése. Malek a kézirat alapján újraszámozza a Ḥabibi által beosztott fejezeteket, hosszú bevezetőben tárgyalja az eddigi kiadásokat. Kritikai apparátusa minimális, Ḥabibi korábbi művének e téren mutatott teljességére hivatkozva. A kiadás érdekessége, hogy megkísérel egyfajta korhű ortográfiát bevezetni, így például a ’d’ alveoláris, zöngés zárhang (ð) helyett annak korai klasszikus perzsa nyelvben spirantizálódott változatát használja (ḏ), így például a Számándiák történetét leíró rész első mondata így hangzik: *va sabab-e valâyat-e Sâ mânîân ân buz* (és nem *bud*). Ez elméletileg valóban a szöveg régiségére utal, és mindkét kézirat alapján (bár nem mindenhol) alátámasztható, ellenben más helyeken, pl. prepozíciók különírásával a mai perzsa helyesírási tendenciákhoz igazítja a szöveget. Röviden kitérve a régi szövegek szerkesztési és kiadási elveire, minthogy a korai perzsa szövegek nagy része sokkal későbbi másolatok formájában maradt ránk, a hasonló archaikus sajátosságok nem jelentik feltétlenül a kézirat régiségét, akár a tudatos hamisítás jelei is lehetnek. A szöveg ortográfiájának rekonstrukciója így nem csak hatalmas nyelvi és történeti ismereteket, de a nyelvtörténetben való jártasságot is igénylik.³⁵ Malek munkájának jelentősége, hogy az első, egész forrást felölelő kiadás, valamint hogy a részletes függelékben és bevezetőben áttekinti a szöveg korábbi tudományos feldolgozásait. Bár Ḥabibi kiadását annak óriási jegyzetapparátusa miatt nem pótolhatja, fontos, és használatra érdemes munka a Gardizi művével foglalkozóknak.

A fordításokról

A *Zayn al-Akḥbâr* korai fordításai közé tartozik Henry George Raverty munkája, későbbi munkáinak kiegészítésével.³⁶ Említendő még a khorászáni történelemre vonatkozó forrásrészlet orosz fordítása A. K. Arends által, amelynek kiadását és befejezését a szerző 1976-os halála

³³ Ravâqi, ‘Ali: *Zayn al-Akḥbâr (Târikh-e Gardizi)*. In: *Sukhan* 18. 1347/1968. 342–346. p.

³⁴ Malek, Raḥim Reżâzâde: *Zayn al-akḥbâr*. Tehrân, 1384/ 2005.

³⁵ Jeremiás, Éva: *The Ornament of Histories. Review*. In: *AOH*. 2012 (65/3), 379–385. pp.

³⁶ Bosworth 2011. 8. p.

megakadályozota.³⁷ Ennek megjelent egy újrakiadása egy tanítványától Üzbegisztánban.³⁸ A mű fordításai közé tartoznak még a Kuun Géza már említett kiadásaiban található magyar fordítások is.

A forrás általam tárgyalt, a khorászáni emírek történetével foglalkozó részének egyetlen nyugati nyelven kiadott, egyben legfrissebb fordítása C. E. Bosworth angol nyelvű munkája.³⁹ A lábjegyzetekkel ellátott fordítás a szöveg kitűnő értelmezése, tudományos kommentára is egyben. A szerző a középkori Kelet-Írán történetének egyik legnagyobb tudósa, perzsa, arab és török nyelvtudása pedig a műben szereplő problémákat okozó személy- és helynevek átírási kérdéseit illetően meggyőző megoldásokat adnak. Bosworth, Bayhaqi történeti munkájának kiadója, a korszak historiográfiájának legjobb szakértője.⁴⁰ Bevezetője az egyik legjobb létező kutatási összegzés, kritikai apparátusa a legszélesebb kérdéskört érintő, átírást, történeti kérdéseket, más forrásokkal való egyeztetéseket tartalmazó munka. A fordítás a perzsa szöveg értelmezésének legjobb eszköze, kommentárjaival együtt jelen dolgozat alapját adja.

³⁷ Bosworth 2011. 8. p.

³⁸ Epifanova, L.M.: *Zain al-akhbar. Ukrashenie izvestiy. Razdel ob istorii Khorasana*. Uzbekistan Academy of Sciences, Tashkent, 1991. Ennek a munkának a felhasználásától az orosz nyelv és a nehéz elérhetőség miatt eltekintek.

³⁹ Bosworth, C. E.: *The Ornament of Histories. A History of the Eastern Islamic Lands AD 650–1041*. London, 2011.

⁴⁰ Jeremiás, Éva: *The Ornament of Histories. Review*. In. AOH. 2012 (65/3), 379–385. pp.

3. A *Zayn al-Akhhâr* mint történeti forrás

A forrás bemutatása után, a most következő, a dolgozat fő részét adó fejezetben a szöveg egy kiragadott részletét, beágyazva annak történeti környezetébe, saját kutatási szempontjaim alapján vizsgálom, bemutatva annak érthetőségét illetve felhasználhatóságát. Főbb szempontjaim a forrás információtartalma a főbb történeti munkák alapján, illetve annak vizsgálata, hogy ezek a művek mennyiben használták fel Gardizi munkáját, s ez által mennyiben járult hozzá a forrás a korszakról élő történelmi képhez.

Elemzésem módszere, hogy az említett szempontok alapján a perzsa nyelvű szövegből emelek ki példákat, demonstrálva ezzel a szövegben rejlő lehetőségeket, a feltáratlan kutatási irányokat. Természetesen kutatásom nem kísérel meg a szöveg minden vonatkozására kitérni, ez egy ennél sokkal nagyobb terjedelmű és komolyabb szakértelmet igénylő téma lenne. A dolgozat alapvetően kutatási jelentés, célja a szöveg forrásértékének hangsúlyozása, valamint javaslatok tétele a további kutatás számára.

Történeti és kutatási ismertető

A Számánidák a kalifátustól gyakorlatban független emírek uralkodóháza, amely Khorászán és Transzoxánia legfőbb hatalomgyakorlója volt a 9. század elejétől a 11. század elejéig. Alapítója, Sâmân Khodâ, Balkh környékéről származó zoroasztriánus *dehqân*, aki al-Ma'mun, későbbi kalifa (813–833) alatt lesz muszlimmá, unokái pedig neki szolgálnak Khorászánban, Szamarkand és Bokhara központtal. A család uralmát Sâmân dédunokái, Naşr, illetve legyőzése után Esmâ'il b. Aḥmad (892–907) erősíti meg, utóbbi a kor összes forrása szerint a jó, akár idealizált uralkodó,⁴¹ minden irányban megnöveli területeiket. A Számánidák jól szervezett közigazgatású udvara Transzoxánia politikai önállóságának védelmezője,⁴² a közép-ázsiai karavánutak biztosítója, az iszlám ortodoxia keleti védőbástyája volt. Katonai erejüket a török rabszolgareteg alkotta,⁴³ uralkodóik, lévén hithű szunniták, a kalifátussal állandó jó viszonyt ügyes reálpolitikai érzékkel kihasználva voltak a terület legfőbb urai. A kereskedelem, és a szilárd államhatalom biztosítása fővárosukat, Bokharát évszázadokra a kor egyik kulturális

⁴¹ *CHI* vol. IV. 138. p.

⁴² Bosworth 1967. 101–102. pp.

⁴³ Nyitrai, István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In: *Iráni föld – perzsa kultúra*. 139. p.

központjává tette, a későbbi történetírás mint a feltörekvő perzsa kultúra és tudomány fellelőjére tekint rájuk.⁴⁴ A dinasztia gyengülésének első jelei a 10. század közepén erősödő instabilitás, lázadások, a katonai és földbirtokos rétegek emírré szembeni politikája voltak.⁴⁵ A Számánidák végső bukása után katona-rabszolgáik soraiból feltörekvő Ghaznavidák, és a nomád eredetű Qarakhánida uralkodóház vette át a hatalmat Khorászán és Transzoxánia felett. Uralkodásuk az iráni származású politikai hatalom lezárása volt Iránban: utánuk szinte kizárólag török eredetű dinasztiák voltak a hatalom birtokosai.

A Számánidák történetének ismerete a magyar őstörténet szempontjából sem közömbös: Esmâ'il b. Aḥmad katonai sikerei a magyarság őseire is kiható népmozgás elindítói voltak. 893-as hadjárata a steppén élő török népek ellen az állataikat elvesztő úzok a besenyők elleni támadását eredményezte. Az ő menekülésük, és az etelközi magyarság elleni támadásuk a magyar honfoglalás egyik fontos előzménye.⁴⁶

A Számánidákra vonatkozó legfőbb forrás egy helytörténeti munka (ld. a historiográfiát tárgyaló részt), Naršakhi *Târikh-e Bokhârâ* című műve.⁴⁷ Abu Bakr Moḥammad b. Ja'far Naršakhi (899—959) nagyívű, a város történetét az iszlám előtti időktől lejegyző történetírása Nuḥ b. Naṣr Számánida emírnek íródott.⁴⁸ Az eredeti arab szöveg elveszett, későbbi perzsa fordításának legfontosabb európai megjelenése Richard N. Frye angol fordítása (Cambridge, Massachusetts, 1954.). Mivel ez a Számánida uralkodók és az őket övező történetek legrészletesebb forrása, helyenként magam is szükségesnek tartom felhasználását, terjedős történetei jól ellenpontosozzák Gardizi száraz, lényegre törő stílusát.

A Számánidák uralkodásának időszakát az alapvető modern történeti munkák különböző módon közelítik meg.⁴⁹ Ezek közül a legfontosabb, általam figyelembe vett leírások, elképzelések:

a/ Eseménytörténeti, és a kormányzat felépítését bemutató, az összefüggéseket pontosan és átláthatóan felvázoló összefoglalás Richard N. Frye vonatkozó fejezete a *Cambridge History of Iran* negyedik kötetében.⁵⁰ Ez a munka jól áttekinthető, ugyanakkor részletes képet ad a Számánida emírek uralkodásáról, hadjáratairól, a korszak főbb politikatörténeti jelenségeihez, a dinasztia származásától, felemelkedésétől, bukásáig.

⁴⁴ Nyitrai, István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 140. p.

⁴⁵ Bosworth 1967. 102. p.

⁴⁶ Nyitrai István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 140-141. pp.

⁴⁷ Nyitrai István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 138. p.

⁴⁸ Elton, L.: „Historiography iii. Early Islamic Period”. In: *EncIr*.

⁴⁹ A korszak ma élő két legnagyobb szakértője Richard N. Frye és C. Edmund Bosworth, előbbi főleg a 11. század előtti, utóbbi az ez utáni történelem megkerülhetetlen tekintélye, az *Encyclopaedia Iranica* vonatkozó cikkeinek leggyakoribb szerzője.

⁵⁰ *CHI* vol. IV. 136–60. pp.

b/ A korai iszlám korának jelentős és nagy terjedelmű munkája, Bertold Spuler német nyelvű írása.⁵¹ Spuler az eseménytörténetet csak egy bevezető részben foglalja össze, könyvének fő megközelítési módja a kor kultúrtörténete, kormányzati és jogi berendezkedése, népesedési viszonyai, gazdasága, mindennapi élete stb. Máig egyedülálló áttekintést ad a krónikákból és egyéb elsődleges forrásokból nehezebben megismerhető, a politikai cselekmény háttérében húzódó viszonyok tanulmányozásra.

c/ Közép-Ázsia korai iszlám kori történetének talán legnagyobb tekintélyű munkája Wilhelm Barthold orosz orientalista doktori disszertációja, a *Turkestan Down to the Mongol Invasion*.⁵² Bár elsődlegesen a mongol hódítással foglalkozik, az az előtti időszakot tárgyaló fejezet alapját képezi az összes témával foglalkozó történeti szakirodalomnak. Barthold szerint a Számánida rendszer egyfajta „felvilágosult abszolutizmus”, az alsóbb társadalmi rétegek védelme, az oktatás, a drasztikus változtatások hiánya jellemzi.⁵³ Könyvének bevezetőjében felvázolt, és később részletesen kifejtett tételei közül a Számánidákra vonatkozókat a forrás elemzésének egyik legfontosabb mércéjének tartom.

A kiragadott forrásrészlet elemzésébe számos egyéb munkát is bevonok, azonban végig a felsorolt három mű kijelölte ösvényen haladok, a forrást ez által a legmeghatározóbb modern kutatásba beágyazva.

*

A forrás tárgyalt része dinasztikus leírás, a khorászáni emírek uralkodóházait ismerteti. A közelebbről vizsgált, a Számánidák történetét leíró szövegrészlet a dinasztia származását és hatalomra kerülését mutatja be, majd a sorban következő emírek alapján tagolja alfejezetekre az elbeszélést. Az uralkodók hatalomra kerülése és halála jelenti tehát a keretet, amelybe az ez idő alatt történt események kerülnek. A narratíva több szálon fut, az emírek uralkodása és intézkedései háttérében, az időbeli viszonyítás kedvéért is, mindig jelzi, ha új kalifa kerül hatalomra. Forrásként való felhasználhatóságát nagyban növeli, hogy szinte végig dátummal látja el az eseményeket. Maga az uralkodó gyakran nem is a legtöbbet tárgyalt szereplője az egyes részeknek, uralkodása keret arra, hogy az egyes egyéb eseményeket bemutassa. Többször lép vissza az időben, hogy egy-egy szereplő származását, múltját bemutassa, időnként felbukkannak anekdotikus elemek is. A történet legnagyobb részét a különböző

⁵¹ Spuler, Bertold: *Iran in Früh-Islamischer Zeit*. Wiesbaden, 1952.

⁵² Barthold, Wilhelm: *Turkestan down to the Mongol Invasion*. 1928, 1968, repr. 2007.

⁵³ Barthold: *Turkestan* 212. p.

háborúskodások teszik ki, először a Szaffáridák elleni háború, majd belső lázadások leverésének története. Az ezekben fellépő (időnként nem beazonosítható) vezírek, tábornokok teszik az elbeszélést szereplőkben igen gazdaggá, gyakran nehezen értelmezhetővé.

A *Zayn al-akhbâr*, különösen az említett, Jayhâni geográfiai gyűjtésén alapuló, idegen népek szokásait tárgyaló függeléke, fontos népleíró adatokkal szolgál, azonban a legértékesebb, általam is vizsgált része Khorászán és Transzoxánia politikatörténeti bemutatása. A következő oldalak során saját szempontjaim alapján mutatom be néhány fontosabb eseményen, jelenségen, mi olvasható ki Gardizi munkájából.

Származás és hatalomra jutás

A szövegrészlet első része a Számánida uralkodóház származását és hatalomra jutását ismerteti. A genealógiát bemutató sorok (*Va sabab-e valâyat-e Sâmâniân ân bud ke Sâmân Khodâ b. Hâmtân*⁵⁴ *ke in hame râ bâz khânand [...]* „A Számánidák uralmának oka tehát az volt, hogy Sâmân Khodâ b. Hâmtân, aki mindezt elindította [...]”)⁵⁵ fontos, más források által is megerősített információtartalma, hogy a dinasztia őse, Sâmân, zoroasztriánus volt: *moğ bud, din-e Zardušti dâšt*, azaz „mágus volt, és Zaratusztra vallását bírta”.⁵⁶ A szöveg, más forrásokkal egyetértésben,⁵⁷ a dinasztia Bahrâm Čobin⁵⁸ szászánida generálisra vezeti vissza,⁵⁹ a vérvonalat kiegészítve egészen Kayomarsig, az iszlám előtti perzsa irodalmi hagyomány legendás első királyáig. A dinasztia nemes szászánida ősökre való visszavezetése hagyományos a korabeli dinasztiaik körében, így például a Táhiridák a legendás középperzsa hőstől, Rosztamtól származtatják magukat.⁶⁰ A több mint ötven generáción végigmenő genealógia az eredeti szövegben több helyen is olvashatatlan, feltehetően a hibás másolásnak is köszönhetően.⁶¹ A származás levezetése valószínűleg jórészt fiktív,⁶² jelentősége a dinasztia

⁵⁴ Mindkét névnek több írásmódja is létezik, pl. *Khodât*, *Khâmtân*. Egyes elképzelések szerint Sâmân nem magas pozícióból érkezik, ld. Ĥabibi 1968. 145. p. 9. jegyzet, Balkhból menekül. Halálának időpontja 122. AH. Apjának neve néhány sorral később már más írásmódban látható. (Ĥabibi 1968. 145. p. 10. jegyzet).

⁵⁵ Ĥabibi 1968. 145. p.

⁵⁶ Ĥabibi 1968. 145. p.

⁵⁷ Frye, R. N.: *The History of Bukhara*. 59. p.

⁵⁸ A Számánidák genealógiájáról hasonlóképp ír Biruni, idézi: A. Sh. Shabazi: *Bahram Cobin*. In. *EncIr* <http://www.iranicaonline.org/articles/bahram-the-name-of-six-sasanian-kings#pt7> 2012. 11. 21.

⁵⁹ *CHI* vol. IV.

⁶⁰ Nyitrai, István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 137. p.

⁶¹ Bosworth 2011. 130. p. 1. jegyzet

⁶² Ĥabibi jegyzetapparátusa szerint a családfa összeállítása régi, nagy része más történeti munkákból származik, a nevek leírásának sok változata van, sok helyen értelmezhetetlen. (Ĥabibi 1968. 145. p. 10. jegyzet). A szerző a

származástudatában rejlik. Eredetük helyének többnyire Balkh környékét nevezik meg,⁶³ ahol Sâ mân a nevével egyező nevű falu alapítója volt.⁶⁴

A Számánidák hatalomra jutása Gardizi közlése szerint Muḥammad al-Amin kalifa alatt kezdődik, annak testvére, a leendő kalifa, Mâ'mun khorászáni tartózkodása alatt. Sâ mân Mâ'mun udvarának tagjaként válik muszlimmá (*[...] in Sâ mân Khoda be nazdik-e Mâ'mun âmad, va bar dast-e u moselmân šod [...]* ”tehát „ez a Sâ mân Khoda Mâ'mun színe elé ment, és általa lett muszlimmá...”)⁶⁵ majd mikor Ma'mun kalifa lesz, Sâ mân unokái között osztja szét a terület fontos városait. A modern történeti kutatás szerint a Szamanidák útját Khorászán és Transzoxánia teljes uralmáig az segíti elő, ahogy a kalifa és a táhirida emír megbízásából a Szisztán tartományban lévő lázadók elleni harcokban vesznek részt. Itt a négy fiú közül Aḥmad vérvonala marad fenn, majd a táhirida kormányzók keleti befolyásának csökkenésével, és a Yâ'qub b. Laiš fölött aratott győzelmek segítségével a terület teljes hatalma a kezébe került, a két központi várost, Szamarkandot és Bokharát fiai, Esmâ'il és Našr között szétosztva.⁶⁶ A Számánida állam tényleges hatalma, a két testvér közötti viszály után, a győztes Esmâ'il uralkodásával indul, végül az 'Amr b. Laiš fölött 900 k. aratott győzelme teszi a vidék teljes urává. Gardizi a család karrierjének történetében Našr és Esmâ'il viszályát röviden említi: *va miyân-e išan nikukâr hami raft, tâ badguyân miyân-e išan taḥriẓ kardand va vehešt afgandand* „jó viszony volt köztük, míg rágalmazók köztük viszályt szítottak, és pánikot keltettek köztük”.⁶⁷ Esmâ'il nagylelkű lépése, amellyel katonailag legyőzött és elfogott testvérét teszi meg Szamarkand és egész Transzoxánia urává 892-ben bekövetkezett haláláig, biztosítja a hatalom öröklődését.⁶⁸ Gardizinél ez nem jelenik meg, Esmâ'il megbízottjává teszi Našr-t, és „a dolgok inntől simán mentek” (*va kâr niku hami raft*).⁶⁹ A forrás 'Amr kormányzói megbízatását és legyőztetését is röviden tárgyalja.⁷⁰

továbbiakban sorra veszi a nevek más történeti munkákban való előfordulását, más tudósok megjegyzéseit, illetve közli az egész genealógiát Ibn Balkhi *Fârsnâme*-jéből is. (14. jegyzet)

⁶³ CHI vol. IV 136. p.

⁶⁴ A dinasztia származását alapvetően homály fedi, a szászánida eredet hiteles lehet. Egyes elképzelések szerint a dinasztia az oguz törököktől származik, ennek valószínűsége kicsi, inkább későbbi legitimációs kísérlet (CHI vol. IV. 136 p.). A témával részletesen foglalkozik, és részben a török származás mellett foglal állást Shamsiddin S. Kamoliddin *To the Question of the Origin of the Samanids* c. tanulmányában. A letöltés ideje: http://www.transoxiana.org/0110/kamoliddin_bahram_chobin.html 2011.11. 21.

⁶⁵ Ḥabibi 1968. 146. p.

⁶⁶ CHI vol. IV.137. p.

⁶⁷ Ḥabibi 1968. 147. p.

⁶⁸ Bartold: *Turkestan* 224. p.

⁶⁹ Ḥabibi 1968. 147. p.

⁷⁰ Gardizi tömör leírásában (*va 'Amru râ be Baġdâd ferestâd, va in qašr gofte šod.*) (Ḥabibi 1968. 148. p.) nem szerepel 'Amr további sorsa. A Szaffáridák történetéről szóló korábbi részben 'Amr-t a kalifa fogságában éri halála (*marg andar zendân bud*) (Ḥabibi 1968. 145. p.) 902-ben. A modern történeti munkákban ismertetett kivégzésről (CHI 138. p.) nem tesz említést, mint ahogy arról sem, hogy Esmâ'il tisztelettel bánt a fogollyal, barátként kezelte, és meggyászolta, mikor a kalifa parancsára Bagdadba kellett küldenie (*Târiḫ-e Naršakhi* 92. p.).

Az első emír, Esmâ'il b. Aḥmad uralkodásának leírása szűkszavú. Kezdeté (Naršakhi a fiatakkort és a testvérvizsályt is leíró elbeszélésével ellentétben) a kalifa általi hivatalba helyezéssel kezdődik ('*ahd va lavâ'-e Mo'tazed beresid* „Mo'tazed beiktatási oklevele és zászlója megérkezett”). Gardizi leírásából nem derül ki, hogy a kalifa előbb tette meg őt kormányzóvá (893), mint 'Amr-t (898), akit az ő félretételére nevezett ki.⁷¹ Esmâ'il uralkodását Gorgán és Tabarisztán elfoglalásával kezdi Moḥammad b. Hârûn által, aki rövid idő után (*va ċun yekċandi barâmad*) fellázad, és Esmâ'il maga megy Rej városába Hârûnt elfogni,⁷² és a Számánida tábornokot, Ögretmist⁷³ megöletni.

Amit Esmâ'il uralkodásáról Gardizi szövegéből megismerhetünk, az a Számánida területek megnövelése és biztosítása, konszolidálása katonai sikereken keresztül, illetve a Számánidák viszonya a kalifátushoz.

Az uralkodóház a kalifátussal való sajátos viszonyát a forrás során végig megfigyelhetjük. A Számánidák, lévén hithű szunniták, végig követik a kalifátus parancsait, magukat utódaikhoz, a Ghaznavidákhoz hasonlóan a szunnatia ortodoxia keleti védelmezőjeként látják. Gardizi műve is szigorúan ebből a szemszögből ismerteti az eseményeket. Leírásában az uralkodó hivatalba kerülése után kapott investitúra-oklevél ('*ahd*), illetve a katonai területszerzések során győztesként kikerülő emírnek küldött hasonló beiktatási jelképek mindig fontos, az uralkodó legitim voltát bizonyító elemek, jelen esetben Esmâ'il hódításait elismerendő: [...] *va andar in vaqt Mo'tazed bemord. Va Muktafi be khalâfat benešast va 'ahd-e Khorâsan be Esmâ'il ferestâd, va az pas-e u pesar-e u ra Aḥmad. Va 'ahd va lava'-e Khorâsan be šohbat-e Moḥammad ben 'Abd al-Šamad ferestâd, bâ 'ahd-e valâyat-e Rey va Qazvin va Zengân ke bâ valâyat-e Khorâsan zamm karde bud* tehát „és ekkor történt, hogy Mo'tazed meghalt, és Muktafi lett a kalifa (szó szerint 'beült a kalifátusba'), és Khorászán investitúráját elküldte Esmâ'il-nak, majd utána (értsd Esmâ'il halála után) a fiának, Aḥmadnak. Khorászán oklevelét és zászlóját Moḥammad ben 'Abd al-Šamad által küldte el, Rey, Qazvin és Zengân városainak okleveleivel együtt, amelyek Khorászánhoz lettek csatolva”.⁷⁴ Ellenben nem említi a forrás, hogy Esmâ'il, vagy bármelyik más uralkodó adót fizetne Bagdadnak.⁷⁵ Viszonyuk a forrás alapján láthatóan formális, gazdag ajándékokban merül ki, például Muktafi kalifa fent említett

⁷¹ Bartold: *Turkestan* 224. p.

⁷² Más források szerint elmenekül: *CHI* vol IV. 140. p.

⁷³ A név leírása jó példa a Nazim-féle szöveg török nevekben való gyengeségére, Adkun.m.š átírása nem olvasható, Habibi kiadásában ez már a helyes Ukr.m.š átírás. A lábjegyzetben közli a többi forrásban ismert írásmódot (Habibi 148. p. 2. jegyzet).

⁷⁴ Habibi 1968. 148. p.

⁷⁵ Ez más forrásokból sem derül ki, így többek között Gardizi is alapjául szolgálhat a kalifa és a keleti uralkodóházak kapcsolatáról szóló részeknek a modern történeti munkákban. (ld. *CHI*. 141. p.)

követén keresztül, akit az emír gazdagon megjutalmaz a kalifa elismeréséért cserébe: *va čun Moḥammad ben ‘Abd al-Šamad be Nišâpur resid, u râ karâmat kard, se šad hezâr deram šelle dâd va bâ hadiyehâ-ye besiyâr u râ bâz gardânid* „és mikor Moḥammad ben ‘Abd al-Šamad Nišâpurba érkezett, vendégül látta, háromszázezer dirhemet adott neki, és számos ajándékkal engedte útjára”.⁷⁶ Egyes formásokban, mint például az utónevek választásában,⁷⁷ illetve az államszervezet berendezkedésében is a kalifátus mintáját követik.⁷⁸ Az ‘Amr és Esmâ‘il közötti háború jó példa arra, hogyan használja fel a kalifátus a keleti uralkodóházakat egymás ellen, egyfajta erőegyensúly fenntartására: mindkettőjüknek elküldi oklevelét, és a győztest erősíti meg hatalmában. A kalifa Esmâ‘il győzelme után, bár az homlokegyenest ellene cselekedett, újra elismeri Transzoxánia urának.

Gardizi forrásából Esmâ‘il személyében egy jó hadvezért és erős uralkodót ismerünk meg, megállapítható azonban, hogy nem látható Esmâ‘il későbbi történetírásban idealizált képe, az azt övező anekdoták és történetek,⁷⁹ illetve az igazságos uralkodó mintája.⁸⁰ A jellemvonásait, nagylelkűségét bemutató példák hiányoznak.

A Számánidák virágkora és hanyatlásuk kezdete

Esmâ‘il utódja, Aḥmad, a mártír emír (*al-šahid*) meggyilkolása után, a Számánidák következő fontos uralkodója Našr b. Aḥmad (914 – 943). Uralkodása alatt éri el a Számánida birodalom a csúcspontját, és itt mutatkoznak meg először a hanyatlás első jelei is. A narratíva hangsúlya Našr és az őt követő gyengébb uralkodók történetében az egyre sokasodó lázadásokon, a Számánidák államának területi változásain, és a történeten belüli szereplők mellékszálain van.

⁷⁶ Ḥabibi 148. p.

⁷⁷ CHI vol. IV 141. p.

⁷⁸ „Für die Samaniden Ismā‘īl und Aḥmad findet sich nur Amīr; von Nūḥ I. an nennen sich verschiedene Mitglieder des Hauses „Sajjid“ (also Propheten-Nachkomme) [...] Nach urkundlichen Belegen (die Schriftsteller berichten nichts darüber) führten die Samaniden auch den Titel „König der Könige“ ...” (Spuler 1952. 359-360. pp.) A „királyok királya”, *šāhanšāh* cím használatának feltételezését nem tartja indokoltnak Bosworth (The Titulature of the Early Ghaznavids 210-233. pp.), ő a kalifáktól vett, halál után kapott tiszteletbeli címeket hangsúlyozza. Gardizi szövegében általában egyszerűen *amir*, vagy az említett címek szerepelnek (pl. *al-šahid*, a mártír emír).

⁷⁹ Esmâ‘il fiatalkori történetének egyetlen forrása a korábbi időszakról jóval részletesebb, a nagyobb, hadjáratokat és lázadásokat leíró részben viszont sokkal rövidebb Bokhara története. Naršakhi itt kihangsúlyozza az emír nagyságát, és az említett történeti képet, uralkodóházában páratlannak nevezve, viszont szinte semmit nem mond az ‘Amr legyőzése utáni eseménytörténetről. Életének eseményeit innen ismerhetjük meg, így pl. halálának okát és helyét is. (*Tāriḫ-e Naršakhi* 93. p.)

⁸⁰ CHI vol. IV 140. p.

Naşr b. Aḥmad, uralkodása kezdetén nyolc éves, harminc évig uralkodik, formálisan már gyerekként a hatalomba iktatják. Gardizi leírása szerint a tekintélyesebb vallási vezetők és az udvari katonaság egyezett meg utódlásában: *čun amir-e šahid rā bekoštand, be Bokharā mašāyekh*⁸¹ va *ḥašm*⁸² *gerd âmadand, va ettefâq bar pesar-e u kardand Naşr ben Aḥmad*. azaz „mikor a mártír emírt megölték, a sejkek és a fegyveres kíséret összegyűlt Bokharában, és megegyeztek fiának, Naşr ben Aḥmad-nak utódlásában”.⁸³ Ebből is látható, hogy Naşr-t egyértelműen az apját meggyilkoló csoportok bábjának szánták.⁸⁴ Ahogy azt Frye megjegyzi, melléknévére, a „szerencsés”-re (*al-sa‘id*) csak annyiban szolgált rá, hogy Jayhâni, és utóda Bal‘ami volt a nagyvezíre,⁸⁵ elsősorban az előbbi ítélőképességét emeli ki Gardizi is az államügyek kedvező folyására nézve.⁸⁶

Jayhâni személye a forrás szempontjából, és a Számánida történelem általános képét nézve is jelentős. A szövegrészlet egyetlen szereplője, akit Gardizi (mint saját függelékének legfőbb forrását) különös dicséretben részesít, a vezír bölcs, intelligens férfiú volt, erős akaratú, előrelátó és számos mű szerzője minden tudományágban ([...] *mardi-ye dâna bud, va sakht huşyâr va jald va fâzel. va andar hame-ye čizhâ beşârat dâšt va u râ tâ ‘lîfhâ-ye besiâr ast andar har fanni va ‘elmi [...]*). Jayhâni leváltásának körülményeit, és Bal‘ami vezírségét határozottan kerüli. Utal a távoli népek szokásainak összegyűjtésére, és a helyesnek tartottak alkalmazására is. és A Számánidák történeti képe, az úperzsa kultúra egyik fő felélesztői elsődlegesen nem olvasható ki a forrásból annak közel kortárs volta miatt (mindazonáltal maga Gardizi műve is bizonyíték a Ghaznavidák által teljesen átvett perzsa kultúra magas szintjére).

Gardizi munkájából részletes képet kapunk a Számánida állam területi változásairól. A főbb transzoxániai városok Asad négy fia általi ellenőrzése után, Naşr és Esmâ‘il hatalma Szamarkand és Bokhara városaira, és az ezek irányította területre korlátozódik. Az állam területeinek első növekedése és biztosítása Esmâ‘il hadjáratai során történik: észak illetve kelet felé, Gardizinál röviden említve. Ekkor feltehetően több kis állam vált a Számánidák

⁸¹ Tehát a šeykh-ek, a vallási előjárók. Ha, és valószínűleg így van, ez a csoport megegyezik Aḥmad gyilkosaival, ez ellene szól annak az elképzelésnek, hogy a mártír emír halálát a vallásos rétegek túlzott támogatása okozta volna. Más feltevések szerint (Barthold: *Turkestan* 240. p.) Aḥmad halálát többek közt az arab nyelv előnyben részesítése okozta. Gardizi szövege itt, halála megérzéséről, a sátrat őrző oroszlánról stb. megegyezik Naršakhival. Véleményem szerint nem kideríthető belőle a politikai gyilkosság oka, az idézett mondat kétértelmű.

⁸² A *ḥašm* szó jelentése ’kíséret’, jelen esetben feltehetően az emír fegyveres kísérete, a *ghulâmok*.

⁸³ Ḥabibi. 1968. 150. p. Aḥmad meggyilkolásának okai egyes feltételezések szerint a vallásos rétegek túlzott előnyben részesítése, illetve a perzsa helyett az arab nyelv bevezetése volt. Bosworth 2011. 130. p. 16. jegyzet.

⁸⁴ Bosworth 2011. 130. p. 17. jegyzet

⁸⁵ *CHI* vol. IV 141. p. Bokhara kulturális központtá tételében, a tudomány felvirágoztatásban játszott szerepére később térek ki.

⁸⁶ Ḥabibi 1968. 150. p.

vazallusává, biztonságot adva így⁸⁷ a birodalom belsőbb részeinek.⁸⁸ Esmâ'il és az utána következő uralkodók területszerzéseinek leírása során körvonalazódnak előttünk a számánida állam határai: nyugaton a Kaszpi-tenger déli partvidéke, Gorgán és Tabarisztán már nem állandó és biztos része a birodalomnak, a különböző lázadások és elszakadások általában itt történnek. Déli perifériaként Herátot és környékét olvashatjuk ki a forrásból. Míg nyugaton az ellenséges Szaffárida dinasztia, majd később a kalifátust is bekebelező Bújidák jelentik a külső fenyegetést, kelet felé a nomád török törzsek távoltartása biztosítja Szamarkand és Bokhara biztonságát, kulturális és gazdasági virágzását.

Naşr uralkodása lázadásokkal teli volt, a lázadók saját rokonságából, illetve hadseregének vezetőségéből kerültek ki. Uralkodása egyes források szerint egy fia által leleplezett összeesküvéssel, majd fia hatalomátvételével ért véget.⁸⁹

Az ezután következő uralkodók történetében Gardizi az emír hatalomra jutását és halálát sokszor már csak keretnek használja, a főszerepet a különböző belső viszányok és lázadások teszik ki. Ezek alapján körvonalazódik előttünk a Számánida uralom jellege, amely az ellenőrzése alatt álló területek szélső részein adófizető vazallusok, és az általuk fenntartott ütközőterületek életben tartásából állt. Ezeket a kormányzókat az emír nevezte ki.⁹⁰ A lázadások egyik része ezeken a periférikus területeken zajlik, így például az Esmâ'il alatt, Gorgánban lázadó Moḥammad b. Hârun⁹¹ története. A zavargások másik típusát jelentik a családtagokkal való harcok, kezdve akár a testvérek, Naşr és Esmâ'il b. Aḥmad rivalizálása. Gardizi leírásából fejlett, kémekkel és ügynökökkel dolgozó, egymás politikai bemocskolásától, az ellenséges területeken lázadások szításától sem visszariadó uralkodóházak harcát látjuk, erre számos példa található a szövegben, mint ahogy az majd a következő, a dinasztia bukásával foglalkozó fejezetben látható. Körvonalazódik a Számánida állam sikerességének záloga, de egyben fenntarthatóságának legfőbb akadályja is: a szétdarabolt, lazán összefüggő, kormányzókra bízott, alávetett területek működtetése. Látható, ahogy a Számánida katonai erő és terület csökken, úgy válnak ezek mind erősebbé és függetlenebbé, és így jelentik végül az uralkodóház bukását is.

⁸⁷ Ḥabibi 1968. 150. p.

⁸⁸ *CHI* vol. IV 138. p.

⁸⁹ *CHI* vol. IV 142. p.

⁹⁰ *CHI* vol. IV 143. p.

⁹¹ Ḥabibi 1968. 148. p.

Új dinasztiák megjelenése, a Számánidák bukása

Khorászan és Transzoxánia területe már ekkor is számos különböző etnikum, vallás, politikai törekvés találkozása. A földrajzi elhelyezkedés jelenti az újperzsa nyelv felemelkedésének, az iszlám előtti perzsa kultúra és az iszlám szintézisének egyik legfőbb okát (a korábbi, szászánida berendezkedés gyengébb mivolta itt, illetve a kalifátus kellő távolsága a formális viszony fenntartásához), ez azonban a magyarázat a helyi uralkodóházak, jelen esetben a Számánidák elkerülhetetlen meggyengülésére és bukására is.

A forrásrészlet az uralkodóház korábbi történetéhez képest lényegesen részletesebbé válik a bukásukat megelőző eseménysor leírásakor. A *Zayn al-Akhabâr* történeti részének egyik fő értéke, hogy a Ghaznavida és Qarakhánida hatalomátvétel igen kisszámú közel kortárs krónikása között van, részletes, és viszonylag hiteles leírást nyújtva. Dolgozatomban fontos kérdése, hogy Gardizi műve alapján mennyiben látható az a bonyolult folyamat, melynek során a Számánidák állama végleg átadta a helyét új, török eredetű, muszlim dinasztiáknak. Álljon itt először egy rövid történeti összefoglalás a korról, és annak népesedési viszonyairól.

A korai iszlám történelemben hadi-rabszolgák, a gólamok jelentették a térség török lakosságának nagy részét. Bár Transzoxánia teljesen eltörökösödik, ez csak későbbi korok politikájának köszönhető,⁹² ekkor, az oguz bevándorlás előtt még iráni a lakosság többsége. A török rabszolga-katonák először az Abbászida kalifátus udvarában jelentek meg,⁹³ hamarosan pedig az iráni kisdinasztiák seregeiben is. A nomád török törzsek közötti hódító és térítő tevékenység jelentette a keleti fejedelemségek, elsősorban a Számánidák fő erejét, birodalmuk fő működtetője ez volt. A török rabszolga a pusztai nomád körülmények miatt kitűnő, harcedzett katona volt, lojalitása – lévén rabszolga – határtalan, elvakult,⁹⁴ ráadásul az iszlám is könnyebben terjedt általa kelet felé.⁹⁵ A rabszolga-katonákat ezután, mint *gâzi*-k vetették be a nyugatra történő harcok során,⁹⁶ így elterjesztve az ottani fejedelemségek körében is. A *gâzi*-k a krónikákban önkéntesként jelennek meg nagy, akár harmincezres számban segítve a hadjáratokat.⁹⁷ Ezek a katonák gyakran vitték sokra, akár kormányzók, vagy, mint később látjuk új dinasztiák alapítói lettek belőlük. Gardizi művében az egyes hadvezérek, kormányzók

⁹² Spuler 1952. 250. p.

⁹³ Spuler 1952. 252. p.

⁹⁴ Bosworth, C. E.: „BARDA and BARDA-DĀRI iii. In the Islamic Period up to the Mongol Invasion”. In. *EncIr*

⁹⁵ Spuler 1952. 252. p.

⁹⁶ Spuler 1952. 252. p.

⁹⁷ Darling, Linda T.: „Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context”. In. *Studia Islamica*. 91. (2000), 133-163. pp.

neveiből egyértelműen látszik török származásuk, kiolvasható belőle az előbb ismertetett folyamat.

Az utolsó három Számánida uralkodó, Nuḥ b. Maṣṣur (976–997), Maṣṣur b. Nuḥ (999), és ‘Abd al-Malek b. Nuḥ (997 – 999) alatt meggyengült birodalomban a khorászáni számánida katonaság török hadiszolga-parancsnoka, Alptegin *de facto* önállósította magát Ghazna területén, délen. Halála (963) után Sebüktegin, és az ő fia, Maḥmud alatt a névleges számánida kormányzóságból a terület teljes uraivá nőttek ki magukat, egy új, India felé is terjeszkedő birodalmat létrehozva a Khorászánban és Transzoxániában. A Ghaznavidák, bár török eredetű birodalom voltak, a Számánidák muszlim-perzsa kultúráját vették át szinte teljes egészében, bizonyos szempontból kiteljesítve azt.⁹⁸ Eközben, már Nuḥ b. Maṣṣur uralkodása alatt megerősödve, északról egy új fenyegetés, a Qarakhanidák jelentek meg, időnként betörve a Számánida területre, alávetve számos kisebb, gyakorlatban már önálló török ütközőállamot.⁹⁹ A forrás már ismertetett fő témája, a hatalom áttolódása Kelet-Iránban, illetve az jelenség, ahogy a keleti iszlám hódítás folyamata befejeződik, és fordítva, a muszlimmá lett törökök betörése változtatja meg az uralmi viszonyokat. A következő, utolsó részben a forrás erre vonatkozó közléseit vizsgálom meg, kiemelten foglalkozva Sebüktegin szerepével és végső függetlenedésével.

Nuḥ b. Maṣṣur uralkodása kezdetén még nem nagykorú (*hanuz bâleg nabud*), uralkodásának elejét régensek kormányoznak helyette, ez magától értetődővé teszi az uralom körüli viszályt. Kormányzói Abu’l-Ḥasan Simjuri, egy iráni származású vazallus család tagja, Abu’l-Ḥâreṣ Muḥammad b. Aḥmad b. Fariḡun, a királyi testőrség (*al-khâṣṣa*) feje, Fâ‘eq, és a török *ḥajib*, Tâš. Jól mutatja a korszak politikájának intrikával átszőtt voltát, amikor a következő évben (977) kinevezett új vezír Abu’l Ḥosayn ‘Abdallâh b Aḥmad ‘Utbi már láthatóan Abu’l-Ḥasan politikai ellenfele, aki a kiskorú emírt óva inti kinevezésétől, a vezír fiatal korára hivatkozva.¹⁰⁰ Abu’l-Ḥosayn bosszúból indított rágalmazása Abu’l-Ḥasan khorászáni kormányzóságából való eltávolításához vezetett, aki dühében először összehívja katonaságát, azonban később belenyugszik elbocsátásába, átadva posztját Tâšnak. Gardizi megemlíti, hogy az így meggyengült államhatalmat csak a szerencsés véletlen, az ellenséges bújida emír hirtelen halála és hadseregének megtorpanása menti meg a pusztulástól.¹⁰¹ További belső viszálykodás Abu’l-Ḥasan fia, Abu ‘Ali és a vezír között annak meggyilkolásához, és teljes zűrzavarhoz vezetnek:

⁹⁸ Nyitrai, István: „Irán története a muszlim hódítástól napjainkig”. In. *Iráni föld – perzsa kultúra*. 145 –147. p.

⁹⁹ *CHI* vol. IV. 157. p.

¹⁰⁰ Malek 2005. 240. p.

¹⁰¹ Malek 2005. 241. p.

*Pas goruhi az golâmân-e maleki râ befarift, az ân golâmân-e khodây-nâtars*¹⁰² *va har yeki râ mâli bedâd tâ išan mar Abu'l-Ḥosayn 'Utbi râ bekoštand va be nazdik-e pedaraš dafn kardand va kârhâ moẓtarab gašt [...]* azaz „Ezután lefizetett egy csoportnyi istentelen golâmot a királyi golâmok közül, és mindegyiküknek pénzt adott, hogy megöljék Abu'l-Ḥosayn 'Utbi-t, és az apja mellé temették, és a dolgok innentől zűrzavarosak lettek.”. A vezír embere, Tâš is hamarosan az ellenséges frakció célpontja lesz, Fâ'eq és Abu'l-Ḥasan lázadásokat szít ellene. Tâš visszavonul, és szövetkezik a Bújidákkal, de legyőzik (Gardizi dátuma szerint 987. december 2-án), majd Bújida kormányzóként hal meg Gorgânban. Itt tudjuk meg továbbá, hogy a Qarakhánida Boġrâ Khân elfoglalja Bukharát,¹⁰³ Abu'l-Ḥasan meghal,¹⁰⁴ Fâ'eq pedig veresége után Boġrâ Khân-hoz csatlakozik, az emírnek pedig menekülnie kell, majd később visszatér Bukharába.

Ekkor tesz a forrás először említést Sebükteginről. Sebüktegin egy a keletről behurcolt török katonáknak,¹⁰⁵ Alptegin ghaznai uralma alatt kerül magasra a ranglétrán, követi urát a Észak-Afganisztánba, majd itt válik a török csapatok vezetőjévé 977-ben.¹⁰⁶ Névleg továbbra is a Számánidák kormányzója, gyakorlatban azonban teljesen független uralmat tart fenn Ghaznában. A fent vázolt bonyolult hatalmi csatározásba akkor kerül be, amikor az emír, Nuḥ b. Maṣṣur levélben hívja segítségül ellenfelei ellen. Abu 'Ali és társai békét próbálnak kötni Herátnál, de Nuḥ és Sebüktegin ellenállnak, elfoglalva a város víztartalékait. Bár Gardizi Sebüktegin karrierjének felívelését, származását teljesen elhallgatja (Sebükteginnek ugyanis később a korábbi iráni uralkodóházak mintájára fennkölt *nasab*-ot állítanak össze, nemes iráni ősoktól származtatva), a történetben való megjelenéskor már az igazságos emírként emlegeti (*amir-e 'âdel*), és igen fortélyos politikusként mutatja be. Példa erre Sebüktegin győzelmének leírása, akinek Abu 'Ali egyik ügynökéről végig tudomása van, és úgy intézi, hogy az ügynök hallja, amint egy tisztjének arról beszél, hogy Fâ'eq és más fontos ellenségei, Qâsem Simjur és Dârâ b. Qâbus (az események zijârîda szereplői) át terveznek állni az oldalára, elfogva Abu 'Alit magát is (valójában csak Dârâ tervezett árulást). A kém jelent Abu 'Alinak, aki a csata napján Dârâ tényleges átállását látva seregét elhagyva menekül, a győzelmet Sebüktegin kezébe

¹⁰² Golâmân-e khodây-nâtars, azaz 'Istent nem félő' szolgák. Jól mutatja a jelenet a golâmok gyakori felhasználását politikai gyilkosságokra (ld. még Aḥmad b. Esmâ'il meggyilkolását, amit Gardizi sokkal kevésbé ismeret).

¹⁰³ Bosworth 2011. 72. p.

¹⁰⁴ *Va amir Abu'l-Ḥasan ruzi be bâġ-e Khorramak šod va kanizaki râ dust dâšt, bâ vey bekhoft. Bar šekam-e u khoft bud jân bedad [...]* vagyis „Abu'l-Ḥasan egy nap a Khorramak kertjébe ment, szerelembe esett egy rabszolgalánnyal és vele aludt. A lány hasán aludt el és így halt meg.” Malek 2005. 243. p.

¹⁰⁵ Bosworth, C. E.: „Sebüktegin”. In. *EncIr*

¹⁰⁶ Barthold: *Turkestan*. 261. p.

adva.¹⁰⁷ Ez a győzelem nagyban hozzájárul Sebüktegin felemelkedéséhez, aki itt már Gardizi soraiból is kiolvashatóan az emírral megegyező tekintélyt jelent. Abu 'Alit elfogása után, az ő kérésére juttatja el az emír hozzá, Sebüktegin pedig Gardiz várában végezteti ki. A narratíva itt vesz fordulatot: rövid időn belül meghal Nuḥ b. Maṣṣur, a bújida uralkodó, és maga Sebüktegin is. A következő, még kiskorú emír, Maṣṣur b. Nuḥ alatt a valós hatalmat gyakorló Fâ'eq szövetséges a Qarakhánidákkal, együtt megjelenve Bukharában. Sebüktegin fia, Maḥmud (a később Ghaznai Maḥmud néven ismert uralkodó) ezalatt megtudva apja halálát, testvérével, Esmâ'il-al rövid, és Gardizi által nem részletezett háborúzás után átveszi a hatalmat Ghaznában,¹⁰⁸ majd Nišâpur ellen vonul. A Qarakhánida Begtuzun, a terület tényleges ura, és Fâ'eq szövetségese visszavonul. Az emír ellene vonul, de Begtuzun és Fâ'eq megvakítják, így téve félre (999-ben). Testvérét, 'Abd al-Malek b. Nuḥ-t, az utolsó tényleges¹⁰⁹ Számánida emírt teszik a trónra. Maḥmud a megvakított emír megbosszulásának ürügyén háborúba indul az ellenséges frakció ellen, de sikerül békét kötni, megegyezve, hogy Maḥmudé lesz Herát és Balkh. Visszaúton azonban kirabolják Dârâ b. Qâbus gólâmjai, mire Maḥmud testvére harcra száll Begtuzunnal, aki megfutamodva Bukharába tér vissza. Fâ'eq végül meghal (999. július-augusztusában), Begtuzun pedig száműzetésbe vonul. Testvére csellel elveszi Bukharát az utolsó emírtől, aki az ő fogságában hal meg. Halála a Számánidák uralmának végét jelenti: *Išân râ foru gereftand va asir kard va band kard va be Uzgand ferestâd va mâlhâ-ye išân bar gereft va moddat-e išân be sar âmad va ruzgar-e dowlât-e išân begozašt*. „Előhozták őket, fogságba vetették, megkötözték, és Üzgendbe küldték, és minden vagyonukat magukhoz vették. Idejük a végéhez ért, és uralmuk korszaka végleg elmúlt.”¹¹⁰

¹⁰⁷ Malek 2005. 246. p.

¹⁰⁸ Malek 2005. 249. p.

¹⁰⁹ Gardizi nem tesz említést II. Esmâ'il al-Montašer-ről, akinek pályafutását Frye mint a Számánidák uralmának „romantikus utójátéka” utal, aki kezdeti sikerei, köztük Bokhara rövid visszafoglalása, és a Qarakhánidák fölötti győzelem után végül vereséget szenvedett, menekülésre kényszerült, és Merv közelében ölte meg egy arab törzsfőnök menekülés közben 1000-ben (egyres helyenek 1005-ben). ld. *CHI* vol. IV. 160. p.

¹¹⁰ Malek 2005. 250. p.

4. A dolgozat összegzése

Gardizi művének jelentősége összetett: mint általános történeti munka, mint értékes etnográfiai leírás, de leginkább mint a khorászáni emírek dinasztikus története. Száraz, velős stílusú munkája, az első perzsa nyelvű világtörténet, igen jelentős forrása Kelet-Irán középkori történetének, valamint a tömör, tényszerű perzsa történeti próza első képviselője, a későbbi munkák mintája. Más korai perzsa kéziratokhoz hasonlóan itt is csak kisszámú, és igen késői kézirat áll rendelkezésünkre, a szöveg az évszázadok alatt rengeteget torzulhatott a másolók keze alatt. Kevés kiadásban elérhető, ezek közül a legjobb, és a modern történeti munkák által legtöbbször használt kiadvány 'Abd al-Ḥay Ḥabibi munkája. Figyelemre méltó még Raḥim Reżāzāde Malek 2005-ös teheráni kiadása is. A szöveg történeti fejezetei Khorászán és Transzoxánia történetének olyan mértékadó alkotásaihoz szolgáltak alapul, mint Bartold *Turkestan down to the Mongol Invasion*-ja, a függelékében található fejezetek pedig a magyar orientalisztikának teszik fontos tárgyává. Legjobb ismert fordítása C. E. Bosworth 2011-es munkája. A *Zayn al-Akḥbār* tudománytörténetét feldolgozó, kiadásait értékelő munka nem fellelhető. Szintén várat még magára a szöveg magyar vonatkozásainak igényes tudománytörténeti feltárása, Kuun Géza publikációinak javított újrakiadása.

A forrás legértékesebb, a khorászáni emírek történetét összefoglaló részéből a Számánidák története volt dolgozatom tárgya. A szövegből kiragadott részletek szemléltették a szöveg jellegzetes, száraz stílusát, hozzáállását bizonyos eseménysorokhoz. A forrás tanulmányozásából jól látható annak sokrétű felhasználhatósága, melyekre itt csak példákat hoztam, annak reményében, hogy munkám egészében láttatja a Gardizi műve hordozta feldolgozási módszereket, lehetőségeket.

A száraz eseménytörténeti leírás fő értékét a már korábban kiemelt fontosságú Khorászán és Transzoxánia történetének ismertetésében látom. A *Zayn al-Akḥbār* a dinasztiák közötti és az azokon belüli konfliktusok, háborúk története, amely egyszerre von be rengeteg szereplőt leírásába. Kitűnően megismerhető belőle a keleti uralkodóházak, jelen esetben a Számánidák sajátos viszonya a kalifátussal, ügyes politizálásuk, és uralkodói sikereik. Kiolvashatóak a szövegből uralmuk jellegzetes vonásai, és gazdasági felemelkedésük legfőbb záloga, a nomádok közül szedett rabszolga-seregek általi hódítás. Látható a gyengén kézben tartott vazallusállamok működése, amelyek az uralom meggyengülésekor új dinasztiák felemelkedéséhez, és a Számánidák bukásához vezetnek. Az utolsó fejezetben a forrás alapján

felvázolt bonyolult eseménysor részletessége is alátámasztja, hogy Gardizi művének legfontosabb eleme a hatalom áttolódása a térségben.

A *Zayn al-Akhhbâr* tehát, bár viszonylag kevésbé kutatott és ismert, kiemelkedő jelentőséggel bír mint történeti forrás, és mint historiográfiai vívmány is. Filológiai jellegzetességeinek bemutatása érzékelteti a korai újperzsa kéziratok hagyomány számos problémáját, annak ingatag voltát. Történeti szöveggént való elemzése pedig elsőrangú képet ad a máig is tartó muszlim-perzsa kultúra és történelem kezdetében igen nagy szerepet játszó, kelet-iráni dinasztiáinak történelméhez.

5. Felhasznált források és szakirodalom

Források

Gardizi, Abu Sa'īd 'Abd-al-Ḥayy b. Żahhāk b. Maḥmud: *Zayn al-akhbār*. Kiadások: Muhammad Nazim: *Kitab Zainu 'l-Akhbar*. Berlin-Steglitz, 1928;
Ḥabibi, Abd al-Ḥayy: *Zayn al-akhbār*. Tehrân, 1968;
Raḥim Reżâzâde Malek: *Zayn al-akhbār*. Tehrân, 1384/2005.

Szakirodalom

Barthold, Wilhelm: *Turkestan down to the Mongol Invasion*. Oxford, 1928.
Bosworth, C. E.: „BARDA and BARDA-DĀRI iii. In the Islamic Period up to the Mongol Invasion”. In. *Encyclopaedia Iranica*
Bosworth, C. E.: „GARDĪZĪ, ABŪ SA'ĪD 'ABD-al-ḤAYY”. In. *Encyclopaedia Iranica*
Bosworth, C. Edmund: *The Ornament of Histories. A History of the Eastern Islamic Lands AD 650–1041*. London, 2011.
Bosworth, C. E.: *Sebüktegin*. In. *Encyclopaedia Iranica*
Bosworth, C. E.: *The Titelature of the Early Ghaznavids*. In. *Oriens*. 1962. (15), 210-233. pp.
Daniel, Elton L.: *Historiography iii. Early Islamic Period*. In. *Encyclopaedia Iranica*. Ehsan Yarshater, Ehsan (szerk.) <<http://www.iranicaonline.org>> A letöltés ideje: 2013. 01. 03.
Darling, Linda T.: *Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context*. In: *Studia Islamica*. 91. (2000), 133-163. pp.
Frye, Richard Nelson (szerk.): *Cambridge History of Iran* vol. IV. Cambridge, 1975.
Frye, Richard Nelson: *The History of Bukhara*. Cambridge, Massachusetts, 1954.
Jeremiás, Éva (szerk.): *Iráni föld – perzsa kultúra*. Piliscsaba, 2007.
Jeremiás, Éva: *The Ornament of Histories. Review*. In. *AOH*. 2012 (65/3), 379–385. pp.
Kosáry, Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. vol. I. Budapest, 1951. <<http://mek.oszk.hu/03900/03960/pdf/>> A letöltés ideje: 2013. 01. 03.
Minorsky, Vladimir: *Gardīzī on India*. In. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*. vol. XII. 3/4. 1948. 625–640. pp.
Pauler, Gyula – Szilágyi, Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kútforrásai*. Budapest, 1900. repr. 1995.
Spuler, Bertold: *Iran in Früh-Islamischer Zeit*. Wiesbaden, 1952.
Zimonyi, István: *Muszlim források a Honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005.

6. Melléklet

1. Kronológia és térképmelléklet:

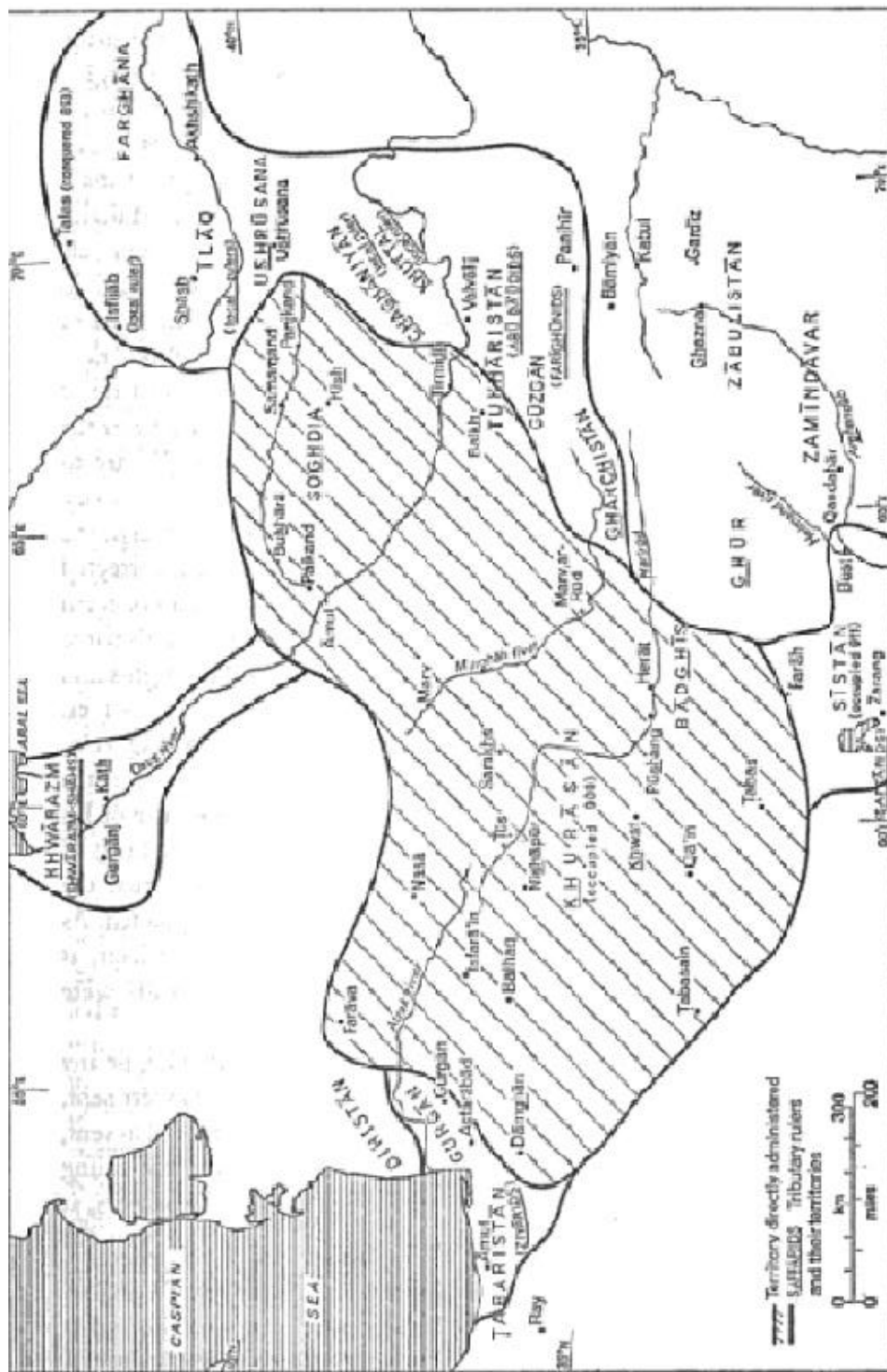
a/ A Számánida uralkodóház kronológiai táblázata

forrás: Bosworth, C.E.: *The Islamic Dynasties*. Edinburgh, 1967.

204/819	I. Aḥmad b. Asad b. Sâ mân, Fergána kormányzója
250/864	I. Naşr b. Aḥmad, eredetileg Szamarkand kormányzója
279/892	I. Esmâ' il b. Aḥmad
295/907	II. Aḥmad b. Esmâ' il
301/914	II. Naşr, al-Amir as-Sa'id
331/943	I. Nuḥ, al-Amir al-Ḥamid
343/954	I. 'Abd-al-Malik, al-Amir al-Mu'ayyad
350/961	I. Maşşur, al-Amir as-Sadid
365/971	II. Nuḥ, al-Amir ar-Reżâ
387/997	II. Maşşur
389/999	II. 'Abd-al-Malik
390-5/1000-5	II. Esmâ' il al-Montaşer

b/ A Számánidák uralkodási területe

forrás: Frye, Richard Nelson (szerk.): *Cambridge History of Iran* vol. IV.
Cambridge, 1975.

2. Forrásmelléklet

a/ King's College, Cambridge (A) f.178

مزين اسل میان جهان میگویند بنده بوده اند چه بگذاردن و خواجه و
انقیاد و بطاعت و چه گرفتن از ایشان و برد گرفتن ایشان را
و فرود رفتن و خردیدن و این بدان است که اسل این میانه جهان
بجز دو دانه تراند و بقتل نامرود و بر وی شجاع تر و میتر تر و درین
تر و سختی تر و اصل اطراف بهمه نظر تا ازین طبقه کمترند و درین سبب
اینان برین قوم اطاعت میاورند و گمانند که کسی که بکشد و چون خلی میان
جهان برین حکم بود و مستحق بودند از تعریف کردن دان یا حال
ایشان مشهور تر و معروف تر از آن بود که همی تعریف یافت
من معارف ایشان بیکدیگر استم اگر معارف ایشان مشغول گشتی
که باز حد اختصار بیکدیگر است احوال و اسباب چهار طبقه را مختص
کردم که بر چهار جانب جهان باشند چون اسل مشرق و اسل غرب
و اسل شمال و اسل جنوب اما اسل مشرق مندان و اسل غرب
رومیان اسل شمال ترکان و اسل جنوب رنجان و آغا را از چهار
و اسباب ترکان کردیم که اینان مسلمانان نمند و کمتر باشند
چون که بعد از عبد بن خود آید
از کتاب اخبار که او کرده است که ترکان از جمله جنایه و چمن
که بعد از او عمر و عبد بن المقفع از کتاب تاریخ الدیاکه چون
نوح بن عمر علیه السلام از کشتی پیرون آمد جهان خالی گشته بود
از مردم و او را سه فرزند بود سام و حام و شام و این جهان را

برگزیدند و از کشتی فرشت کردند و برین سپاهان را چون رنج و جسته و نوبه
در بر روان دنیا در بر و بجزو جزایران هر جا که اراد او عراق و خراسان
و جند و یمن و شام و ایران شد نصیب شام آمد و ترک و سقراط با جج
و مایع تا چون بر یافت بر سر سید و از آنجا این ولایت ترکستان
از آبادی دور تر بود و این دیار را ترک نام کردند و نوح علیه السلام
کرد و از خدای عزوجل بخواهست تا یافت نامی سپاه فرزند خود
آن نام را بخواهد بپایان آید از وقت خدای عزوجل دهان
وی سحاب کرد و یافت را سپاه و حوت و چون یافت آن نام شام
از بر سر کشتی و از آنکه درون خویش آویخته بود بر خطرات
و اموشش نمند و هر وقت که بدان نام پادشاهان خواستی پادشاهان
آمدی و اگر آن سکن اند از آب زدی و آن آب سحر و ادوی بهتر
شدی و آن سکن را فرزند آن او میراث میدهند تا اسل او را
سد چون غرض صلح و حوز و آندایان بر لجاج رفت میان این
بب آن سکنان بدست عزان بود و اتفاق کردند که فلان روز
کرد آیم و قریه زیم تا که رسیدند و دم بر آن سکنی دیگر بمران
مثال بگردید و آن دعا بروی نفسش کردند و آن ترایان آن سکن
مرد را اندر کردند و او بخت و چون رود میاد و در کهرزدند خلع را آمد
آن سکن مرد بکلیمان دادند و آن سکن اصلی بنزدیک عزان
بماند و ترکان که با بران خواهند بکشد ازین سبب راست ماستی می

روی سنجاب کرد و یافت را با بیوفت و چون یافت آن نام
 مایه وحت از ابر سنجک نوشت و اند کردن خورش آفتاب از اهر
 احتیاط را از آتشش کند و هر دست که از آن نام بر آن بخورند
 باران آمدی و اگر آن سنجک را در آب اندازی و آن است بهار را
 هر تنه ای و آن سنجک را فرودان او بپیرایست بمیکند
 تاس او بسیار شد و چون غرض صلح و عز و مانند آن سبب لجاجت
 سان این سبب آن سنجک و آن بدست عز و آن بود
 کرد که فلان روز کرد اسیم و قمره زخمی کران رسد بدو دهم
 عز و آن سنجی دیگر هم بران مثال بگرفت و آن دعا بروی نوشت
 کرد و در آن بهتر است آن آن سنجک فرود اندازد و آن نوشت
 و چون روز صیاد قمره روز خنجر آمد آن سنجک فرود بخفت
 و او در آن سنجک اصلی نیز و یک عز و آن مانند و ترکان که با
 خوانند سنجک این سبب است اما سنجک سوی و شک فری
 است نیست که بگوید که بشارت ده و هیچ صاحب نپذیرفت
 کند بهری مراد و یافت را گفت این را خایه موه و در و

کربک تا این علت از روی برد پس ما در او را بکاه بچسبید این
 هر دو چیز هم به او آزاران جانانی بهتر شد و چون رشتن بر آرد و
 آرد و فرودانش بخمان آرد و این کم سوی سبب این خایه
 افتاد و او را بدوی سبب شیر کرک و اصل ترکان از روی
 و من قید مید گنوی این نشان را خایه کند سبب با نعم بگویم
 اما خفای خفین گویند که این خنجر روی او را از بهترین
 ترکان و از حای کجای همی شدند و ما در خنجر بستوری نشسته بود
 و حای خفای بود چاکران از آن خنجر بدین ما در خنجر بستوری نشسته بود
 این زن کرد و از روی اندر او خفیت این زن او را بران انداز
 و نهد بد کرد و معلوم است که زنان ترکان سخن پاک نشسته
 و چون این چاکران بدید بر سرید و از آنجا بگریخت و به حاجت
 تنویر شد و بولایت خاقان و مردی از جمله خاقانیان او را
 اندر آن شکارگاه یافت کجای سخت بدو نذر باره بر خنجر
 بسته او را بیاغ نام کرد پس او را بپشت خاقان برد و چون
 خاقان از حال او بداندست همه خفایان را که اندر و بولایت